LIBRIS | We know books

Coordonatorul colecției: Augustin Ioan
Redactor: Eugenia Petre
Coperta: Ionuț Ardeleanu-Paici
Tehnoredactor: Rodica Boacă

© 2012 Editura Paideia
str. Tudor Arghezi, nr. 15, sector 2
020942 București, România
tel.: (021)316.82.08
fax: (021)316.82.21
e-mail: office@paideia.ro
www.paideia.ro
www.cadourialese.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IOAN, AUGUSTIN
Arhitectura (supra)realismului socialist / Augustin Ioan. - București : Paideia, 2012
ISBN 978-973-596-793-2

72

Augustin Ioan

Arhitectura (supra)realismului socialist

paideia

LIBRIS | We know books

Cuprins

Repede ochire asupra culturii urbane ideale 7
Dimensiunea politică a realismului socialist 32
Spațiu striat versus situri ale refugiului: despre control și libertate în arhitectura modernă 47
Cum a apărut realismul socialist? 55
Realism socialist, postmodernism, clasicitate 97
Concursuri și edificii increate ale anilor '30 141
„Infecția marxist-leninistă" – Americanii despre realismul socialist – 156
Idealism, butaforie, carnaval – Discursul arhitectural în anii '30 – 165
Frank Lloyd Wright – Arhitectură și viață în URSS 174
Un discurs funebru la căpătâiul realismului socialist 184
Corporalitatea arhitecturii postbelice 218
Cartierul „Cățelu" 222

LIBRIS | We know books

Repede ochire asupra culturii urbane ideale

(coautor: *Simona Corlan Ioan*)

Rescrierea realității, iată scopul utopiilor. Toate pornesc de la o critică a datelor existente: societatea este coruptă, greșit întocmită sau nedreaptă. Mediului construit – arhitectură sau oraș – îi este adresat un discurs încă și mai critic pentru că adeseori orașul este privit drept cauza primă a degradării sau cel puțin sălașul acesteia. Textele veterotestamentare sunt acelea care ne vorbesc despre pedepsirea arhitecturii deodată cu omul care o locuiește. Dacă acesta este moralmente corupt, arhitectura sa nu poate fi altminteri, iar purificarea Ierusalimului, pedepsirea Sodomei și a Gomorei se adresează în egală măsură culturii urbane care generează, cultivă sau doar îngăduie păcatul. Un om nu este dar desființat „de tot" până când arhitectura – un „adăpost decorat cu simboluri", spune Robert Venturi – care îi poate supraviețui, nu este la rândul ei distrusă. La fel, reformând societatea, trebuie de/re-structurată întreaga realitate fizică: o nouă geneză, care cuprinde înlăuntrul său atât mediul natural, cât și – sau, poate, mai cu seamă – cel artificial, edificat.

Reinventarea realității își găsește expresia cel mai adesea în utopie. Curentele subterane ce chestionează realitatea dată produc, în anumite clipe prielnice ale istoriei, proiecte ontologic noi care critică sistemul de valori precedent și avansează noi proiecte onto-axiologice, prefigurând societăți, comunități și/sau doar indivizi moralmente noi, implantați într-un mediu natural sau edificat complet purificat și într-o realitate reinstaurată dintru început, de la geneză.

LIBRIS We know books

Cum scopul studiului de față este de a discuta chestiunea culturilor urbane ideale, așa cum s-au vădit ele în discursul arhitectural, o structurare a tuturor acestor **orașe imaginare** în conformitate cu un set de criterii ni s-a părut a fi un prim pas necesar. La noi, Sorin Antohi a discutat chestiunea în excelentul său volum *Utopica*, urmat apoi de *Civitas Imaginalis*. Ipotezele avansate acolo ne-au fost de mare ajutor în reformularea acestui text care, în forma sa incipientă, a fost redactat în Statele Unite, în biblioteca Universității din Cincinnati, Ohio. Aducând dezbaterea pe tărâmul arhitecturii, am ordonat de aceea materialul în funcție de raportul **realitate–virtualitate**, care a părut a fi cel mai fertil principiu, chiar dacă el vorbește mai degrabă despre *în-ființarea* (reală sau fictivă) a unui construct imaginar și mai puțin despre consistența acestuia. Am încercat însă a suplini această absență în interiorul fiecăreia dintre categoriile identificate mai jos, optând pentru o detaliere a chestiunii orașului utopic către finalul textului.

Astfel, a apărut folositor a discuta despre *orașe virtuale* un dipol format din orașe existente cărora li se plachează un proiect virtual menit a „îmbunătăți" realitatea, precum și despre orașe imaginate, a căror plasare „altundeva", „dincolo", vorbește despre *escapism* – unul deopotrivă ideologic, religios sau chiar estetic.

Orașele virtuale sunt alternative urbane „încremenite în proiect", cum ar spune Gabriel Liiceanu. Ele nu sunt edificate, dar au o existență proprie, chiar dacă „fictivă", și adeseori doar furia istoriei nu le-a permis să devină „reale", edificate adică. Orașele virtuale dublează orașul real, sunt concepute **împotriva** orașului real și ca răspuns polemic dat de schimbări majore de regim politic în raport cu „decrepitudinea" sau „inadecvarea" precedentului discurs urban. Este vânat în special domeniul simbolic al orașului: monumente, nume de străzi, noduri de rețea semnificative ale structurii urbane. De asemenea, orașul virtual este prin natura sa retoric, didactic și populist.

Situația Parisului virtual al anilor imediat post-1789 este în acest context exemplară[1]. Mai putem adăuga aici planul de propagandă

monumentală pentru Moscova, gândit de Lenin în 1918, menit să înlocuiască simbolurile țarismului cu monumente „bune", concepute de artiștii devotați noului regim, la acea vreme, în special, avangardiști și membri ai *Proletkult*-ului. Bustul futurist al lui Buharin, Marx cocoțat pe spinarea a patru elefanți, dar mai ales sculptura reprezentându-i pe Marx și Engels într-un soi de piscină – „bărboși îmbăindu-se", cum i-au denumit moscoviții – l-au lecuit însă pe un Lenin foarte conservator și limitat în gusturi artistice de experimente cu avangarda când vine vorba despre agitație și propagandă.

Când schimbarea realității a impus cu necesitate pedepsirea orașului „vechi" și, implicit, rescrierea urbanului în conformitate cu noua retorică, planuri menite a adecva orașul la prezent au fost de asemenea formulate. Un oraș virtual stă gata să îl devore pe cel pre-existent, purificându-l și apoi devenind el însuși întru ființă. *La Cité Radieux* al lui Le Corbusier și *Planul Voisin* urmau să înlocuiască „decrepita" realitate a orașului medieval cu turnuri de plan cruciform dispuse ritmic în peisaj. Igiena, accesul egal la lumină, desființarea centrului și spațiu strict utilitar – în loc de *Notre Dame* și *Ille de la Cité*. Le Corbusier se pare că ar fi avut chiar o întrunire secretă cu Hitler, căruia i-ar fi propus colaborarea sa în rescrierea Europei, împreună cu Speer, desigur; cum Parisul urma oricum să fie dărâmat, el dorea să-i fie permisă edificarea pe ruinele pedepsitului oraș a Cetății sale Radioase.

Dar Hitler avea la rândul său planuri pentru capitala sa, Berlin. *Stadtplan fur der Grosse Berlin*, conceput de Speer sub directa supraveghere a lui Hitler, urma să transforme orașul în cea mai importantă metropolă a lumii, pe măsura celui de-al treilea Reich[2]. O secțiune din plan a apucat să fie trasată înainte de începerea războiului.

Moscova a avut și ea orașul său virtual, parțial implementat, sub forma planului stalinist din 1935, având drept centru Palatul Sovietelor, niciodată construit, și Mausoleul lui Lenin. Cele șapte clădiri înalte ridicate după 1948 se înscriu în acest plan menit să monumentalizeze silueta capitalei comunismului mondial. În fine, mai

LIBRIS We know books

norocoase, intervențiile fasciste în textura orașelor italiene medievale au apucat să fie în parte finalizate, așa cum este cazul Bresciei sau al EUR.

Există și cazuri celebre de orașe virtuale transplantate în realitate, ca urmare a unei decizii politice majore, cultura urbană putând fi în întregime inventată, atunci când un oraș, de regulă gândit după o schemă ideală prestabilită, este complet edificat. Capitala faraonului rebel Akhen-Aton sau capitale de-o clipă ale hanilor mongoli, multiplele Alexandrii presărate înspre Est de războinicul macedonean, coloniile comerciale grecești proiectate conform schemei carteziene a lui Hippodamus din Milet, forturile romane „standardizate", Washington-ul lui l'Enfant și Brasilia lui Oscar Niemeyer sunt exemple elocvente de orașe implantate integral în sit printr-un gest de autoritate, adesea polemic în raport cu tipologia orașelor deja existente.

Orașele magice sunt structuri urbane voit ideale, dar împlinite în butaforie și efemere, precum „orașele" expozițiilor mondiale de secol nouăsprezece sau douăzeci, care materializează o febră de a întrupa închipuiri greu de înzidit, sau poate chiar neverosimile, proiectând în ipsos, dar – paradoxal – și în marmură, structuri pasagere, viziuni de-o clipă, cu atât mai retorice cu cât urmau să dureze mai puțin, arhitecturi pe care nimeni n-ar îndrăzni altminteri să le edifice „definitiv". Chicago 1893 și al său Oraș Alb[3], Parisul expoziției din 1937, dar mai ales New York în 1939 sunt apoteoza unei culturi urbane centrate pe *decorum* și pe idealism creștin. Pentru a identifica însă locul acestor târguri și expoziții mondiale în rândul orașelor imaginare, trebuie să detaliem latura utopică a culturii urbane, precum și modelele ei majore de evoluție.

În fine, trebuie amintit în această celebrare a urbanismului, civismului și urbanității faptul ca **anti-urbanismul** este o alternativă puternic motivată istoric. Încă de pe frontispiciul cărții abatelui Laugier, întoarcerea la natură, la simplitatea și firescul conotate moral, pe care orașul nu le (mai) putea da, era văzută drept panaceu pentru

vindecarea realității. Natura care poate fi văzută drept alternativă la cultura coruptă – implicând și orașul – este una dintre temele favorite ale iluminismului. Avangarda rusă constructivistă a fost promotoarea unui discurs antiurban violent, discurs reprimat la fel de categoric de către Stalin și Jdanov în 1930, deși aceștia din urmă vor începe în chiar acel an o acțiune de rescriere a peisajului marilor orașe ruse, în special în ceea ce privește zona lor istorică și sacră. Tangențial acest refuz al orașului poate fi găsit în întoarcerea la valorile conservatoare și antiurbane „tradiționale" în fascism, în cadrul retoricii **Blut und Soil** și în New Deal-ului rooseveltian. Personaje precum constructivistul Ginzburg și Wright au văzut de asemenea în antiurbanism un răspuns la surparea morală a culturii urbane. Văzut drept critică alternativă, antiurbanismul nu a avut niciodată forța de persuasiune a culturii urbane pe care a pus-o sub semnul întrebării și nici capacitatea proiectivă, auto-vindecătoare a acesteia. Discursul urban și meta-urbanismul – orașul regândindu-se pe sine – sunt și rămân de aceea teme favorite ale imaginarului și cu precădere ale utopismului post-morusian.

Orașul în discursul utopic

Orașele imaginate există, în afara consistenței. „Realitatea" lor este eminamente mentală. Orașele imaginate subîntind două mari categorii: orașe „nemaiîntâlnite" și orașele utopice. Orașele „nemaiîntâlnite" premerg sau derivă dintr-un elan colonial, reprezentând o eficientă metodă de a umfla pânzele descoperitorilor, ale negustătorilor de mirodenii și aur, ale aventurierilor și conquistadorilor. La rândul lor, orașele „nemaiîntâlnite" se subîmpart în două categorii. Modelul Eldorado, situat oriunde există pete albe în geografie, nu are conotații morale în subtextul său: dacă atrag, cele șapte orășele daurite după care au urcat spaniolii spre America indienilor pueblo (un mit, pare-se, maur la origini), o fac pentru că sunt bogate. Pe de altă parte, modelul Tombouctou este definitoriu pentru *eu-topos*:

LIBRIS We know books

orașul există într-o geografie a excelenței și, deși nimeni nu l-a vizitat cu adevărat, „se zice că" este un oraș sublim: R. A. Caillie vorbea despre șapte moschei într-un oraș perfect ordonat, deși nu îl văzuse încă. Jules Verne, la rândul său, „vede" din balon un Tombouctou aproape similar cu cel al lui Caillie (de unde este de altfel importat), doar că mai temperează entuziasmul vizionar al predecesorului său: „de fapt" nu sunt șapte moschei, ci patru, iar orașul nu mai are strălucirea de odinioară, când fusese – ne-o garantează Caillie – un soi de Atenă și deopotrivă Pergam, ale Africii. Acest model exemplar este adeseori văzut în contrapunct cu omul negru, depozitar al întregilor preconcepții negative care vor degenera ulterior în rasism: dimpotrivă, orașele de felul Tombouctou-ului reprezintă alternative la problemele orașului european al secolului al XIX-lea.

Orașul utopic implică cu necesitate o dimensiune absolută, transcendentă și, într-o anumită măsură, ideală. El reprezintă o instaurare a unei culturi și/sau ideologii superioare în(tru) realitate. În funcție de raportul dintre orașul utopic și discursul idealizant cu care este obligatoriu asociat, distingem câteva subdiviziuni:

1. *Utopii sociale*, care au ca vehicul societatea sau cel puțin segmentele sale cele mai „avansate" din perspectiva respectivei utopii (Utopia, Icaria, orașele lui Fourier). Secund în raport cu discursul reformator, orașul este doar înzidirea ideologiei care îl generează. În acest tip de utopii, vom distinge între semnificația cetății, văzută ca sit al utopiei, și cea a structurii urbane în sine. Cetatea reprezintă delimitarea prin trasare și/ sau împrejmuire a unei fracțiuni din realitate care, prin însuși faptul că va servi drept suport fizic viitoarei realități ideale, este la rândul său valorizată în consecință. Chiar dacă aparența fizică a cetății este similară cu restul realității, în fapt este vorba despre un sit moralmente nou. El este despărțit de restul realității și nou, ontologic vorbind, prin închinarea sa unei misiuni superioare. Cetatea este despărțită de real, dar este definită în raport

cu acesta, împotriva căruia se ridică prin gestul trasării, al despărțirii, al fortificațiilor sau chiar al îndepărtării sale extreme de locul famat. Cetatea poate fi deci, uneori, chiar un alt corp ceresc, de regulă Luna.

În acest context, orașul s-a separat de cetate nu doar istoric, prin dispariția fortificațiilor dimprejurul său și prin apariția unei culturi urbane alternative, dar și prin funcțiunea sa aparte în utopie. Cetatea (situl) consacrat utopiei este cel puțin de amploarea orașului; de regulă, noua realitate fizică (să reluăm exemplul Lunii) este mai amplă decât orașul (de pe Lună). Cetatea poate subîntinde o țară. Orașul reprezintă în acest peisagiu renăscut epifania arhitecturală a utopiei, aceea care găzduiește comunitatea și îi îngăduie să atingă maxima sa potență ideală, nu în ultimul rând prin faptul că este la rândul său perfectă.

Utopiile sociale privesc orașul ca pe un vehicul. Orașul este secund și o consecință a reformării societății. Dacă și numai dacă aceasta este vindecată, societatea poate atinge plenitudinea întru un oraș ideal. În aceste utopii, arhitectura orașului nu este parte din discurs, ci va deriva cu necesitate dintr-o realitate comunitară superioară. Orașul este deci o consecință a societății ideale care îl va genera și locui deodată.

2. Un alt tip de discurs utopic schimbă între ele personajele. De data aceasta, *utopia are ca vehicul esteticul: orașul ideal*. Este de înțeles că asemenea utopii vor avea drept autori pe arhitecți (sau artiști în genere) și că vor fi adeseori catalogate drept „retrograde" sau „conservatoare" de către reformatorii societății. Suprema frumusețe, însoțită de adevăr și bine în triada clasică, datorită originii sale divine și datorită excelenței sale imanente, este un mijloc de a reformula realitatea. Geometria pitagoricienilor, corpurile perfecte platonice și natura revelată a frumuseții, care dă seama despre o perfecțiune superioară, transcendentă, toate împreună pot rescrie realul, conducându-l – „înapoi" – înspre ideal. Nu este întâmplător faptul că Ledoux, arhitect al regelui Ludovic al XV-lea și Boullée

LIBRIS We know books

sunt principalii autori de asemenea utopii. Orașul Chaoux are toate datele utopiei estetice: structura sa radială lasă liberă o zonă centrală cuprinzând funcțiunile Centrului și ale autorității, de la care orașul pare să emane și în jurul căruia se petrece mișcarea sa de revoluție. Antic în expresie, unificat de peristiluri sobre și glorificând simplitatea originară, Chaoux regândește tema structurii urbane, care devine moralmente „bună" datorită frumuseții sale, la fel cum tinerii vor fi superiori odată inițiați în Oikema – Templul Iubirii. Nu altul este cazul orașului Chicago sau mai precis al celui pregătit pentru Expoziția universală din 1893 de D. Burnham: alb, marmorean, clasic – un Ierusalim pogorât pe malurile lacului Michigan, pe care însă îl ignoră cu superbie. Trebuia să fie nucleul regenerator al structurii urbane degenerate după incendiul care mistuise orașul, o paradigmă a ordinii și monumentalului.

3. Revoluția industrială și în special deceniile al șaselea și al șaptelea al acestui secol (revoltele studențești, zborul spre Lună, maoismul și trotkismul) au extras din cărțile autorilor de science-fiction *Tehnutopia*, utopia al cărei vehicul este tehnologicul: orașul cibernetic al lui Nicolas Schoffer și structurile lui Yona Friedman, *Plug-In City* și *walking City* ale grupului britanic Archigram sau utopiile high-tech ale metaboliștilor japonezi, spre a menționa doar cele mai celebre exemple. Panaceu împotriva tuturor tarelor civilizației contemporane, tehnologia este *deus ex machina* pe care ființa umană, obișnuită cu tranziența și dedicată temei iluministe a progresului neîntrerupt, o va interpune între sine și realitate, delegând-o să dialogheze în numele și în locul său cu aceasta. Ființa umană, dezlipită de realitate și infinit protezată, va levita în confort și va dezlănțui spre compensare o lume a ideilor pure, a informației.

Ne poate fi de folos în acest text să analizăm puțin etimologia cuvântului utopie. Termenul se revendică dintr-o posibilă (și fertil-ambiguă) dublă sursă: *ou-topos* și *eu-topos*[4]. Chiar dacă ambele se referă la **topos** (loc), înțelesurile lor sunt diferite, ceea ce ne

permite să cartografiem discursul utopic și epifaniile sale arhitecturale. Primul termen desemnează un loc al fericirii sociale, conotat moral, dar nefixat în cadre spațiale și/sau temporale (gr. *ou-topos* = fără loc). Utopia, în felul în care s-a concretizat termenul după Thomas Morus, poartă în definiția sa această ambiguitate de care secolul inventării sale a fost conștient, dar care va fi perpetuată ulterior. **Utopia** devine un termen generic, adeseori fără referință explicită la modul – și la chipul – întrupării sale spațial-arhitecturale.

Dacă *Enciclopedia Britannica* din 1883 nu definește termenul, în schimb *Larousse* în ediția 1886-1902 menționează faptul că „utopia este prin definiție o imposibilitate", echivalent practic al paradoxului teoretic și formă particulară de ideal. În studiul de față am echivalat *ou-topos* – cel puțin pentru secolul al XIX-lea – cu utopia care are ca vehicul socialul.

Eu-topos (loc bun) în schimb se definește ca fiind un loc ale cărui calități ideale nu îi reduc șansele de a putea fi identificat în spațiul fizic, poate chiar terestru. Utopiile estetice, Atlantida platoniciană și dipolul creștin paradis/infern[5] în varianta sa terestră (situat adică „la capătul pământului) sunt astfel de exemple. Cele două tipuri de orașe definite de noi drept orașe nemaîntâlnite – „orașul călătorilor" și, respectiv, „orașul conchistadorilor" – pot fi atinse și de înțelesul termenului de *eu-topos*: deopotrivă Tombouctou și Eldorado au fost definite drept locuri ale unei anume excelențe, chiar dacă dimensiunea morală nu era cu necesitate subiacentă. Tombouctou este privit drept splendoarea arhitecturală strămutată în Africa, mai înainte chiar de a fi fost „văzută cu adevărat" de Caillie în voiajul său extraordinar. Eldorado este orașul bogăției absolute, unde aurul este mult, iar nativii nu îl prețuiesc la fel ca europenii. De acest loc, plasat după Columb și Pissaro oriunde în Lumea Nouă unde aurul era, prezumtiv, material de construcție pentru palate fantastice, era nevoie pentru a motiva aventurierii aflați în slujba câte unei coroane și a Dumnezeului catolic. Eldorado propunea însă și un soi de iertare implicită a păcatelor: de vreme

LIBRIS | We know books

ce băștinașilor nu le este de trebuință aurul precum le este europenilor, nu era moralmente eronat ca aceștia din urmă să îl aducă acolo unde era prețuit la justa sa valoare, lăsând în loc și la schimb opera misionară, oglinzi, mărgele de sticlă și metișii?

Secolul al XVIII-lea hibridează între ei termenii *ou-topos* și *eu-topos* în voiajul imaginar. În ordinea textului, ficțională, orașul descris este nu doar perfect, dar și „real". Autorii vor „descoperi" în Australia, în zonele barbare, pe lună sau în centrul pământului o patrie a cutărei perfecțiuni. Sau, cel putin, ca în Swift, va fi vorba despre un *topos* al vreunei stranii însușiri a locuitorilor lui: uriași, pitici sau centauri Yahoo. Descrierea geografică este de regulă detaliată, mimând o „descoperire" empirică, dar de dorul amănuntului scientist nu scapă nimic. Presupusă de acest spirit pseudo-științific, mai întâi rationalist, enciclopedic, iar mai apoi romantic, este o alternativă socială și/sau un set de principii morale iluministe. Cu siguranță însă apare în zarea acelor „descoperiri" și o „nouă" cultură urbană, acolo unde – rar, de altminteri – primitivismul „bunului sălbatic" și întoarcerea la natură nu sunt explicit sau implicit, în subtext, prezente.

O altă sinteză a celor doi termeni o produc în secolul al XIX-lea comunitățile utopice din America. Nu doar că America există pe hartă fără nici un dubiu, dar ea este o realitate fizică alternativă și totodată „bună" (*eu-topos*), propice pentru implantarea acolo a societăților perfecte (*ou-topos*).

Tot la interfața dintre *ou-topos* și *eu-topos* putem situa arhitectura târgurilor mondiale, unde elementele ideale capătă un sit real, în speranța că, după ce rumoarea târgului se va fi terminat, acele structuri „perfecte" vor poleniza orașul, slujind drept model întru mântuirea de propria sa distrucție (Chicago, 1893) sau „decadență" (New York, 1939).

Secolul al XIX-lea scoate utopia din condiția sa restrictivă de ipoteză socială pentru a o avansa la rangul de „adevăr științific". Mituri cu final teleologic (Eliade), utopiile sociale nu mai visează un

ideal alternativ, ci anunță venirea inexorabilă *hic et nunc* a societății perfecte. Caracterul științific (i.e. rationalist și pragmatic), care implicit garantează și „adevărul" teoriilor, este rezultanta acțiunii legilor reunite ale istoriei și societății. Legile sunt universale, obiective și sensul acțiunii lor poate fi întârziat, dar nu împiedicat. Marxismul și critica pe care acesta o face socialismului utopic sunt eponime din această perspectivă pentru starea utopiei în secolul trecut. Orașul și arhitectura sa sunt însă secunde în raport cu discursul ideologic (utopii sociale). Se înțelege implicit că o societate curățată de tarele sale își va edifica propriul mediu în acord cu noul său statut ontologic: orașul va fi superior deci dacă – și numai atunci când – societatea care-l locuiește va fi mai bună.

Apare necesar în acest context să observăm că discursul utopic, deopotrivă în varianta sa *eu-topos*, cât și în cea de *ou-topos*, preferă structura urbană drept spațiu de împlinire. Orașul este metafora dominației umane asupra spațiului fizic și, din această perspectivă, spațiul culturii, spiritului, rațiunii și ordinii, care se opun toate naturii, materiei amorfe și inconștiente.

Iată de ce orașul este privit drept alternativa ontologică la spațiul fizic, eponim al haosului. Dacă pustia l-a fortificat moral pe Iisus, este demn de remarcat în acest context că majoritatea covârșitoare a minunilor sale se va petrece înlăuntrul sau în proximitatea unei așezări. Invers, când orașului îi este adresată această critică, refugiul în natură este văzut drept alternativă, așa cum s-a întâmplat în secolul al XVII-lea (Rousseau, Abatele Laugier) sau în cazul anti-urbaniștilor constructivismului rus.

Oraș și societate – două modele

Secolul al XIX-lea face din observația empirică a societății știință și subordonează urbanismul forțelor sociale. Dacă societatea este vindecată, acțiunea ei va fi eminamente pozitivă asupra texturii